

Az ex librisek művelődéstörténeti jelentősége, szerepváltozása a possessorok vonatkozásában

Az ex libris műfaja egyik sajátos területét képezi a grafika világának, és eredeti funkciójában szoros a kapcsolódása a könyvvel, a könyvgyűjtő, olvasni szerető, bibliofil emberrel. Varjú Elemér (1873–1944) művelődéstörténész már 1895-ben, a *Magyar Könyvszemle* hasábjain hangsúlyozta az ex librisek, az ex libris-gyűjtés művelődéstörténeti jelentőségét¹, a könyvjegyek possessorszemléletű, tulajdonos-kategóriákat előtérbe helyező vizsgálatának fontosságát. Az 1903-as első magyar ex libris-kiállítás kapcsán pedig leszögezi:

„Az ex libris, magyarul könyvtárjegy épen azokhoz az apró emlékekhez tartozik, a melyeket mi magyarok mint nem eléggé tudományos valamit eddig csak mellőzésünkre tartottunk érdemesnek. Bizonyosan sokan vannak közöttünk, a kik nem ismerik, még többen, a kik, ha tudják micsoda, nem sejtik, mi haszna s célja van ez apró papirlapocskák gyűjtésének, fel nem foghatják, hogy foglalkozhatik velük valaki komolyan s különösen azt nem, miért rendeznek még kiállítást is belőlük.”²

Ezekre a kérdésekre adok választ a következőkben.

A könyvjegy fogalma, megjelenése

A magyar kultúra alapköveit azok rakták le, akik a tudomány és műveltség szeretetétől áthatva könyveket gyűjtöttek. A könyvjegygyűjtés kezdetben szorosan összefonódott a bibliofíliával, a könyvgyűjtéssel, ami már a XVI. századtól magával hozta a tulajdonosjelölés igényét, ennek egyik módja a könyvjegy, az ex libris alkalmazása volt. A könyvjegy tehát eredeti funkciójában a könyvhöz kötődött, a könyvet díszítette, a könyvművészettel együtt virágzott és újult meg. Az *ex libris* szó jelentése: „könyvei közül való”, „könyveiből”. Ezzel rokon kifejezések: *ex libris bibliothecae*, *ex bibliotheca*, *ex mea bibliotheca*, *ex libris mei*, *ad libros*, *ex museo*, *patronus libri*, *liber meus*, *me possidet* stb. Napjainkban a latin kifejezés lefordításaként már használatos a *könyvjegy*, *Buchzeichen*, *Bucheignerzeichen*, *bookplate*, *boekmerken*, *marquue de livres*, *marques de possession* stb. megnevezés is. Magyar gyűjtők körében pedig az *XY könyve*, *tulajdona*, *könyvtárából*, *könyvei közül*, *könyvespolcáról*, *gyűjteményéből* szerkezetek szokásosak, teljes névvel vagy csak keresztnévvel, becézve vagy rövidítve, monogramyszerű jelöléssel. Időnként a felirat tájékoztatást nyújt a tulajdonos foglalkozásáról is.

A könyvgyűjtő címer kifejezés Ballagi Aladártól származik.³ Mások használják a könyvjelző, könyvtár-jegy, könyvgyűjtő-jelvény kifejezéseket is. „A könyvgyűjtő címer, a tulajdon jelzésére szolgáló s a könyvek belsejébe alkalmazott e kisebb-nagyobb jelzőlapocskák ép úgy mint a pecsétgyűrű, természeténél s azon eszközöknél fogva, melyek előállítására szolgálnak, nem kelhet versenyre a művészetnek egyéb fényes, a terjedelem s a megmunkált anyag varázsával ható alkotásaival, a miből azonban korántsem következik, hogy könyvgyűjtő címer emezeknél kisebb értékű művészi tárgy, sem nem zárja ki azt, hogy a művész a könyvgyűjtő címerek terén is ne hozzon létre örökbecsű emlékeket, a könyvgyűjtő címer őt ne lelkesítse egész tehetségének kifejtésére ép úgy mint a kép, szobor, ékszer vagy más.”⁴

Régen az ex libris tehát könyvtulajdonost jelölő, a könyv kötéstáblájának belső oldalára ragasztott tulajdonjegy, a könyvgyűjtés, a bibliofília velejárója. Készítése „arisztokratikus szenvedély”, a nemesi családokat reprezentáló címer szerepeltetésével. Funkciójában a legősibb kéziratos bejegyzések szerepét továbbvivő possessorjelölés. Gazdagabb emberek engedhették meg maguknak, hogy részvagy fametsző mesterekkel tulajdonosi voltukat jelző kis vignettát készíttessenek nagy példányszámú könyvtárukba. A mai napig meghatározó a műfaj életben tartásában a mecénások, megrendelők személye.

A könyvjegy funkciója a tulajdonos jelölésén túl a könyv védelme, főként a kiemelkedően nagy értéket képviselő kéziratos könyvek, kódexek esetén. A láncos könyvek, a lánc „jogutódja”. A könyvtáblán szereplő, többségében címeres és portrés supralibrosok szép példái Mátyás király Corvináinak super ex librisei⁵, Rákóczy György erdélyi fejedelem rézveretű címerrel díszített Bibliája⁶, Bél Mátyás, Istvánffy Miklós super-ex librise. A könyvtok kapcsain található címer jelzi a tulajdonost Jankovich Miklós némely könyvén. Jankovich a Nemzeti Könyvtár számára átadott hagyatékával kapcsolatosan előírták, hogy minden egyes darabját a gyűjtő emlékbélyegzőjével kell ellátni – amely a tulajdonosjelölés egyik legegyszerűbb módja –, ez azonban a kéziratoktól eltérően nem történt meg, ezért sok esetben csak névbejegyzésekből lehet a tulajdonosra következtetni⁷.

A kézzel írott kódexek még egyedi darabok voltak. Még ha a szöveget több példányban is másolták, sohasem készülhetett két teljesen azonos változat: a szöveg-tükör, az illusztrációk, az iniciais, de még az esetleges íráshibák is egyedivé tették a példányokat. A nyomtatott könyv, és az ennek nyomában kibontakozó szélesebb körű könyvgyűjtés hozta magával az ex libris iránti igényt a XV–XVI. században⁸. A nyomtatással lehetővé vált a könyvek számának látványos növekedése. A könyv már nem egyszeri, megismételhetetlen darab. A könyv előállítója, a nyomdász a kódexek készítőivel ellentétben már nem egyedi megrendelők számára dolgozott. Ezért is vált szükségessé a példányok megjelölése a tulajdonost jelző különálló könyvtárjeggyel.

Európában az első ex libris a Hans Iglér nevére készült fametszetes lap az 1470–1480 tájáról. Hans Knabensberg griesstädti káplán szerette magát Iglér-nek („sün”) nevezni. Könyvjegyén ennek a névnek játékos ábrázolását találjuk: virágos mezőn egy sün látható, szájában egy virágos ágacskaival. A humoros ábrázolás hangulatát az ex libris felirata hangsúlyozza: *das dich ein Igel küs* („hogy a sün csókolna meg”). A humort kedvelő egyházi személy minden bizonnyal pontosan megrendelte ezt a beszélő ex librist a készítőtől. Az ex librisből öt példány maradt fenn⁹.

A könyvjegy műfaj első művelői közt olyan jeles metszőket említhetünk, mint Albrecht Dürer (1471–1528), aki 1500–1525 között közel húsz ex librist készített, lapjai közül pedig legismertebb a Willibald Pirckheimer számára készült fametszetű könyvjegy, 1504-ből¹⁰.

A könyvjegyek osztályozása

A könyvjegyek tulajdonoskategóriája szerint megkülönböztetünk *magán*, illetve *intézményi* ex librist – annak megfelelően, hogy magánkönyvtár, azaz egyéni könyvgyűjtő vagy nyilvános könyvtár, intézmény, szervezet számára készített könyvjegyről van-e szó. Az ex librisek képi üzenetet hordozó formavilága, motívumkincse alapján három fő kategóriát állapíthatunk meg: *heraldikus* (címeres), *témás* (szimbólumos) és *egyszerű szöveges* (tipografikus) ex librisek. Ezek aránya koronként némi változást mutat.

A XVI–XIX. századból kb. 1000, jórészt heraldikus magyar ex librist ismerünk, amelyeken az ábra gyakran latin, részint német jelmonddal egészül ki. Technikájuk jobbra rézmetszet. Ezekből az Iparművészeti Múzeum 1903-ban, az Országos Széchényi Könyvtár – a XIII. Nemzetközi Ex libris Kongresszus rendezvényeihez kapcsolódóan – 1970-ben rendezett nagyszabású kiállítást¹¹. A kiállítások anyagából összeállított katalógusok¹² részletes betekintést nyújtanak a régi magyar ex librisek és gyűjtők világába.

A XVI. századi kezdetek

A XVI. századból való két első, Nürnbergben metszett ex librisünk, amelyek Werbóczy István országbíró, illetve Hans Teilnkes pozsonyi polgár számára készültek¹³. Ismeretes még Istvánffy Miklós királyi kancelláriai titkár könyvtárjegye. Intézményi szinten a bártfai Szent Egyed-templom könyvjegye, illetve a csornai prépostság ex librise említhető e korai századból. A csornai premontrei prépostság könyvtárának ex librise kézzel színezett fametszet, kettős körben szélestalpú és cifrázott szélű görög keresztet ábrázol. Mivel a rendház és birtoka 1542-től közel kétszáz évig világi kézen volt, a lapnak ez előtt kellett készülnie.¹⁴ Bártfa városi – korábban római katolikus plébániai – könyvtárának címeres fametszetű ex librise 1596 tájáról maradt ránk, Gutgesell Dávid bártfai nyomdájából.¹⁵ A mai Szlovákia területén, Bártfán készült ex librisen két vadember a város beszélő címerét tartja. A könyvjegy nyomdai szedett szöveggel van kombinálva, alul a város címerét magyarázó disztichonnal.¹⁶

Kiteljesedés a XVII. században

Talán a háborús pusztítások, a könyvtárak megsemmisülése az oka, hogy a többi európai nemzet ex libris-hagyatékával összevetve, viszonylag kevés magyar vonatkozású ex libris maradt ránk a XVII. századból. A legtöbb címeres lap felirat nélküli, a címer melletti üres keretbe kézírással lehetett beírni a nevet. Amelyiken

van felirat, az többségében latin rövidítés és jelmondat. Technikájuk jórészt rézmetszet.

Olyan jeles személyek könyvjegyei ismeretesek már a XVII. századból, mint II. Lipót (1747–1792) magyar király, Nádasdy Ferenc (1625–1671) országbíró, Illyés András (1637–1712) egyházi író, erdélyi katolikus püspök. A Perényi bárói, a Haller grófi, a Bethleni gróf Bethlen család is készíttetett ex librist. Zrínyi Miklós (1620–1664) költő, hadvezér, politikus, horvát bán kétfajta könyvjegye (1646-ból és 1652-ből) 17 arcképét ábrázolja, hasonlóan Szelepcsényi György (1646–1685) Magyarország primása saját könyveibe készített rézmetszetű önarcképes ex libriséhez. Utóbbin a tulajdonos címere is látható, és latin szövegében először szerepel magyarországi könyvjegyben az ex libris kifejezés¹⁸. Szelepcsényi pozsonyi könyvtárát végrendelete értelmében az esztergomi főkáptalanra hagyományozta¹⁹.

Érdeemes megfigyelni neves személyek választott jelmondatait. A csáktornyai udvarában nagy könyvtárat berendező Zrínyi Miklós első ex librisének jelmondatát (*Nemo me impune lacesset*, azaz: *Senki engem büntetlenül nem bánthat*) utólag nem érezhette teljesnek, ezért a későbbiekben a beragasztott példányok alá kalligrafikus betűkkel odaíratva híres jelmondatát: *Sors bona nihil aliud (Jó szerencse, semmi más)*. 1652-ben készült új ex librisén már ez szerepel. Mindkét könyvjegyét E. Widemann metszette, s ezek is részei lettek egy főúri képgalériának, a Bécsben 1652-ben megjelent *Clarissimum Hungariae heroum icones*-nek²⁰. A két metszet nagyon különböző módon idézi vissza Zrínyit. Talán nem véletlen, hogy első portróját első, a másodikat a második házassága alkalmával készítette. A két kép különböző jelmondata is alkalmas a hangulati összevetésre.

Az uralkodói, fejedelmi mellett a kolostori bibliotékák a legrégebbi, közösség használatára létesített könyvtárak.²¹ A korai ex librisek közül több ezek számára készült, pl. a bécsi szervita kolostor rézmetszetes ex librise, a St. Catharina kolostor számára a Szent Katalint ábrázoló könyvjegy a XVII. századból.²²

Fellendülés a XVIII. században

A XVIII. század a barokk vége, a felvilágosodás kezdete hazánkban: a viszonylagos béke, az építő fejlődés időszaka. Ekkor hirtelen megnövekedett a könyvjegyek száma. „Az ok kézenfekvő; míg a korábbi könyvtárak a háborús időkben szinte nyom nélkül elpusztultak, addig az újabban alapítottak, ha több könyvtárba beosztva is, nagyrészen elkerülték a pusztulást”.²³ Megindult az ex libris „modernizálódása”, a címeres mellett és helyett egyre gyakrabban a megrendelő személyiségét kifejező ábrázolással, felirattal. A metszetet készítő magyar művészek közül Binder János Fülöp (Buda), Falka Sámuel (Buda), Zeller Sámuel (Pozsony), Zenger Ágost (Esztergom) a legismertebbek.

A század főúri–főpapi könyvgyűjtő családjai közül az Almásyak, Andrásyak, Apponyiak, a Balassa család, a Bánffyok, Barkóczyak, Batthyányok, Berényiek, Csákyok, Dóryok, Esterházyok, Festetichek, Grassalkovichok, a Holló család, az Illésházy grófok, a Kemények, Orczyak, Pálffyok, Széchényiek nevét emelhetjük ki mint olyanokét, akik könyvtulajdonukat ex librisrel is jelölték.

A kor könyvjegytulajdonosainak többsége egyházi személy volt, akik nagy szolgálatot tettek a hazai tudományosság hordozásában, továbbadásában. Sok író

ők pártfogoltak, ők vásároltak tudományos műveket, alapítottak könyvtárakat. Sőt, az írók egy része is közülük került ki. Az egyházi vonatkozású XVIII. századi könyvtárjegyek egy különleges forrása az az 1779-ből való falinaptár, amely az esztergomi egyházmegye kanonokjainak címeres könyvtárjegyeit tartalmazza, összesen 22 ex librist²⁴.

Heraldikus könyvjegyet készíttető bibliofil főurak–főpapok: Arady Nep. János (1740–1810) esztergomi kanonok, püspök, Bajzáth József (1720–1802) kanonok, veszprémi püspök, Barkóczy Ferenc gróf (1710–1765) prépost, kanonok, esztergomi érsek, Batthyány Ignác gróf (1741–1798) esztergomi kanonok, majd erdélyi püspök, Batthyány Károly (1698–1772) herceg, horvát bán, Berényi Zsigmond gróf (1694–1748) esztergomi kanonok, később pécsi püspök, Beznák Pál (1735–1814) sasvári főesperes, Brunswick Antal (1746–1793) alsókorompai gróf, író, Görgey Márton (1740–1807) esztergomi prépost-kanonok, Grassalkovich Antal báró (1694–1774), Illésházy István gróf (1762–1838), Klimó György (1711–1777) pécsi püspök, Nitzky Kristóf gróf (1725–1787), Pálffy Károly gróf (1736–1816), Perényi Károly báró (1762–1819) kanonok, majd püspök, Sándor István gróf (1750–1815), Szabó András (1738–1819) kassai püspök, Széchényi Ferenc gróf (1754–1820), Teleki József grófné, gr. Bethlen Kata (1700–1759), Teleki Sámuel gróf (1739–1822) erdélyi kancellár, Zerdahelyi Gábor (1742–1813) váci nagyprépost, 1800-tól besztercebányai püspök. Az egyházi tisztségeket viselők a címert egyházi hivataluk jelvényeinek ábrázolásával egészítették ki. Bajzáth József ex librisén egyházi jelvényei mellett hercegi süveg utal a rangjára. Illésházy István gróf dubnici könyvtárát jelölő ex librise vonalkeretben feliratot tartalmaz, a felső szélén egy koronán álló s nyílal átöltött sassal. A korban ritka arcképes könyvjegyekre példa Fuchs Ferenc (1744–1807) nyitrai püspök, egri érsek ex librise.²⁵

A bibliofil főurak közül többen jelentős közgyűjtemény alapjait vetették meg. Batthyány Ignác a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár, Klimó György a Pécsi Püspöki Könyvtár, Széchényi Ferenc a Magyar Nemzeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár (*Bibliotheca Regnicolaris*)²⁶, széki Teleki Sámuel gróf a marosvásárhelyi Teleki Téka alapítója. Széchényi Ferenc 1802-es adomány részét képezte a kb. 2000 lapot számláló ex libris-gyűjtemény, amely jórészt heraldikából állt. Ezek eredeti rendeltetésüknek megfelelően Széchényi könyveit díszítették. Széchényi ceni könyvtára számára kétféle rézmetszetű ex librist is készíttetett, címerrel, illetve kardját lecsatoló római veterán ábrájával (metsző: Junker Keresztély)²⁷. *Teleki Sámuel* a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárat 1802-től bocsátotta a közönség szolgálatába. Könyvei számára többfajta ex librist is készíttetett Nagy Sámuel kolozsvári rézmetszővel. A könyvtára köteteiben található ex libriseket veszi számba Deé Nagy Anikó „*A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár ex librisei* című műve: *A ma több mint 200 000 kötetes gyűjtemény két nagy múltú erdélyi könyvtár: a Teleki Sámuel által alapított és 1802-től nyilvános könyvtárként működő Teleki Téka, valamint a XVI. századi alapítású ... Marosvásárhelyi Református Kollégiumi Könyvtár egyesítése folytán jött létre. ...A két törzssanyag, a Teleki Téka és a Bolyaiak nevét hordozó kollégiumi könyvtár kötetei a gyűjtemények eredeti ex libriseit hordozzák. A 40 000 kötetes Teleki Téka legtöbb kötetében a könyvtáralapító Teleki Sámuel és a könyvgyűjtésben neki segédkező felesége, iktári Bethlen Zsuzsanna könyvjegyeit találjuk.*”²⁸

A magas katonai rangot viselő személyek közül Amade László Ferenc (1705–1764) költő és tábornok könyvjegye ismeretes, a bárói címere fölött latin jelmon-

dattal, hadijelvényekkel, külön szövegmezőben kiemelt titulusaival. Hadik András (1710–1790) huszártábornok, császári tábornagy, bácsmegyei főispán, politikus könyvjegyén a címerpajzs alatt hadijelvényei láthatók²⁹. Batthyány Károly (1689–1772) tábornagy, horvát bán ex librisen szintén címere³⁰ szerepel rendjelekkel, hercegi koronával. A kiterjesztett szárnyú fehér pelikán, amely csőrével a mellet tépve, fiókáit táplálja, szemléletes megjelenítése annak az önfeláldozásnak, amellyel a család számos tagja a nemzet ügyét szolgálta. Erre utal a család – ex librisen is szereplő – jelmondata: *Fidelitate et fortitudine (Hűséggel és bátorsággal)*.

A kevés női könyvgyűjtő közül kiemelem Árva Bethlen Kata (1700–1759) nevét, mint aki már saját ex librissel is rendelkezett. Könyvtára a XVIII. századi protestáns főúri asszony-könyvtár példája, gyűjteménye katalógusát Bod Péter állította össze. Iktári Teleki Sámuelné Bethlen Zsuzsánna (1754–1797) grófnőnek főként a magyar nyelvű irodalomból volt saját, kb. 2000 kötetes könyvtára³¹, érhető, hogy ex librise szövege és a jelmondata is magyarul olvasható: *Az Úr gondot visel!* Könyvjegyén címerpár (a Teleki és a Bethlen családé) szerepel, szalagos virágfüzérben.

A polgári foglalkozású könyvgyűjtők közül több orvos ex librise maradt fenn: Agnethler Mihály Gottlieb (1719–1752) dél-erdélyi orvos, botanikus, helmstedti főiskolai tanár könyvjegye heraldikus, Hoffinger János György (1756–1792) bányakamarai főorvosé egyszerű feliratos, Seth János József (17?–1810) Komárom megyei főorvosé szabadkőművességére utaló jelképeket (háromszögből sugárzó Istenszem, Nap, Hold, csillagok stb.) tartalmaz.

A könyvtárosok és tanárok közül Dániel Imre (1754–1804) gyulafehérvári püspöki könyvtáros, Batthyány Ignác könyvtárosa, Cornides Dániel (1732–1787) egyetemi könyvtárőr, egyetemi tanár, író³², Calovino József (1760–1804) pozsonyi kanonok, érseki könyvtáros, Kovachich Márton György (1743–1821) történész, a budai egyetemi könyvtár őre, a magyarországi felvilágosodás jeles képviselője, Kriebel János Sámuel (1747–1821) tanár, eperjesi lelkész, Szabó András (1738–1819) egyetemi tanár, kanonok könyvjegyei ismertek. Mellettük Hevenessy Gábor (1656–1715) történetíró, jezsuita rendfőnök nevét emelem ki.

Nem egyszer nehéz feladat elé állítja a kutatókat annak eldöntése, egy adott ex libris *intézményi* vagy *magán* célra készült-e. Például gyakoriak az olyan heraldikus vagy témás ex librisek, amelyek eredetileg egy-egy nyilvános közgyűjteménnyé lett könyvtár alapítója számára készültek. Amennyiben a tulajdonos saját címerét ábrázolja, és a feliratból sem lehet következtetni, hogy az ex librist egy közgyűjtemény kötetei hordozzák, figyelmesen kell eljárni a könyvjegy besorolásakor. Például a gróf Széchényi Ferenc számára 1786 körül készült könyvjegy azelőtt készült, mielőtt a Magyar Nemzeti Múzeum és Könyvtár alapítója a nemzet szolgálatába állította volna gyűjteményét, és a könyvjegy felirata semmit sem árul el abból, hogy közösségi használatra szánt gyűjtemény ex libriséből volna szó.

Intézményi szinten a *bibliotheca publica*, azaz nyilvános könyvtárak kialakulásával párhuzamosan figyelhető meg a címeresek mellett a szimbólumos és szöveges ex librisek egyre sűrűbb alkalmazása.³³ A magyar testületi könyvtárak, közhasznú könyvtárak, tanintézetek, egyetemek ex librisei közül a XVIII. században kiemelkedik a *Buda-pest. Pálosrendi kolostor könyvtára* címeres ex librise, mely levélfüzérrel körülvett címet tartalmaz, két oldalt angyalokkal.³⁴ A *Buda-pest. Királyi Magyar Tudományegyetemi Könyvtár* részére 1770–1780 körül készült ex

libris jelképes ábrát tartalmaz, a valószínűleg Pray György igazgató által rendelt könyvjegy központi alakja Apolló, kezében az óbudai egyetem címerével, rajta Mária Terézia névbetűivel, lábainál a tudományok és a művészetek szimbólumaival (metszette: Binder Fülöp)³⁵. A XVIII. századból ismeretes még a *zirici apátság* könyvjegye, a *budai domonkos rendház könyvtára*, *Bihar vármegye könyvtára* és a *Magyar Királyi Helytartótanácsi Számvevőség Könyvtárának* ex librise.

A szimbolikus és magyar nyelvű ex librisek széles körű terjedése a XIX. században

A XIX. századi polgárosodás folyamata még inkább az egyént helyezte előtérbe, magával hozva a szimbolikus, témás, a megrendelő személyét jellemző ex librisek széles körű elterjedését. A magyar vonatkozású ex libriseken kezdett sokasodni a magyar nyelvű szöveg használata, bár az intézményi könyvtárak ex librisein ezután is gyakori maradt a latin nyelvűség.

A XIX. század ex libris-gyűjtői közül kimagaslanak a Károlyi, Teleki és a Zichy grófi családok stb. A könyvgyűjtő személyek között továbbra is kiemelkedő számban szerepelnek egyházi személyek, egyházi jelvényeket is szerepeltető címeres ex librissel: Rudnay Sándor (1760–1831) kanonok, erdélyi püspök, esztergomi érsek, bíboros, a XVIII. század arisztokrata hercegprímásai után az első köznemesi származású főpap a magyar egyház élén. Scitovszky János (1785–1866) bíboros, esztergomi érsek; Guzmics Izidor (1786–1839) Benedek-rendi bakonybéli apát, teológus, nyelvész, író, a reformkori művelődéstörténet egyik jeles alakja; Egerváry Ignác (1751–1805) tanár, rektor, a hazai piarista rend tartományfőnöke. Az utóbbi három személy komoly irodalmi munkásságot is kifejtett. Scitovszky *Szentelek élete* (1843) címmel jelentetett meg művet, emellett egyházi beszédeit is kiadták. Guzmics műfordításokon, drámákon, bírálatokon kívül nyelvészeti értekezéseket írt. 1836-tól Bakonybélben szerkesztette az *Egyházi Tár* című teológiai, művészeti folyóiratot, amely negyedévente jelent meg. Egerváry költőként is ismert, olaszból lefordította Metastasio *Artaxerxes* című szomorújátékát (Pest, 1793). Kiemelendő még Dankó József (1829–1895) pozsonyi prépost, címzetes püspök, a régi magyar könyvtárjegyek első tanulmányozója. Több ex librise is ismert, ezek mindegyike heraldikus.³⁶ Jánosi Gusztáv (1841–1911) veszprémi apátkanonok, püspöki helynök, író, műfordító, a Kisfaludy Társaság tagja. Versei jelentek meg, fordította Milton *Az elveszett paradicsom* és Tasso *A megszabadított Jeruzsálem* című művét. Erre utal ex librisének ábrája is: könyvespolc előtt, asztalánál író pap, Tasso- és Milton-kötetekkel (Nagy Sándor rajza). Lonovics József (1793–1867) csanádi püspök, majd egri, kalocsai érsek könyvjegye is címerét tartalmazza, egyházi jelvényekkel. Kurbélyi György (1755–1821) püspök, Veszprém első közrendű származású főpapja ex librise is heraldikus, a pajzson csillagot tartó oroszlánnal.

A főurak közül Erdődy György Gyula (1785–1859) főispán, földbirtokos, kamarás, Mikó Imre (1806–1876) politikus, történész, erdélyi magyar államférfi, az Erdélyi Múzeum alapítója címeres ex librise maradt fenn. Mikó könyvjegyén olvasható jelmondata: *Et facere et pati fortia!* Titus Livius római történetíró Mucius Scaevola szájába adta ezt a jelmondatot, amely ma már szinte szállóigévé vált. Többféle fordítása ismeretes: „Támassz vihart, tűrd a vihart!” (Csengeri János),

„Szítsd a tűzvést, de bírd is ki!” (Devecseri Gábor). A fentieknél szöveghűbb, de nem olyan tömör, nem olyan költői Révész László fordítása: „A nagy dolgokat megcselekedni fenséges, elviselni még fenségesebb.”³⁷ Prónay Sándor báró (1760–1839) kora egyik legműveltebb, a magyar irodalom és nyelvápolás ügye iránt elkötelezett mágnása volt. A főrendi ház tagjaként küzdött a vallásszabadságért, a magyar evangélikus egyház egyetemes főfelügyelője, a Magyar Tudós Társaság igazgatósági tagja volt. Számára címeres ex libris készült. Kiss-Kovalóczi Viatoris László (1802–?) trencsényi főispán nevére szólóan két heraldikus ex libris maradt fenn. Szögyény-Marich László (1806–1893) Fejér megye főispánja, 1886-tól országbíró is címeres könyvjegyet készíttetett.

A könyvhöz foglalkozásukban is erősen kötődő tudós emberek közül heraldikus ex librist készíttetek Tibolth Mihály (1765–1833) levéltáros, a Széchenyi család cenki könyvtárának könyvtárosa, nevelő, később táblabíró, Walther László Imre (1788–1866) ügyvéd, jegyző, a Károlyi-grófok levéltárosa, író. Sándor István (1750–1815) az első magyar bibliográfus ex librisén is címer szerepel, keretben, hatsoros felirattal. Skublics Imre (1771–1830) Zala megyei jegyző, országgyűlési követ, jeles könyvbarát. Apjától és Batthyány Ferenc gróf hagyatékából örökölt házi könyvtárát irodalmár barátainak – elsősorban a besenyői birtokát többször is felkereső Kisfaludynak – köszönhetően fejlesztette tovább. Ex librisén címeres oválisban négysoros felirat utal a tulajdonosra. A Skublics család könyvgyűjteménye jelenleg a Zala Megyei Levéltárban található. Farádi Vörös Ferenc (1766–?) bibliofil voltát bizonyítja, hogy két címeres, rézmetszetű ex librise is fennmaradt (feliratos, illetve anélküli).³⁸ Nyáry Rudolf gróf (1804–1851) történetíró ex librise egysoros feliratot tartalmaz. Schönherr Gyula (1864–1908) történetíró, a középkori művelődéstörténet kutatója, levéltáros, egyetemi tanár, számos folyóirat és sorozat szerkesztője, az OSZK igazgatója, a régi magyar könyvtárjegyek gyűjtésének egyik megalapozója ex librisén könyvszekrény előtt, asztalánál ülő tudós látható. Podmaniczky Géza báró (1839–1923) műkedvelő csillagász, természettudós, földbirtokos, író ex librisein címerek szerepelnek, *Quo pia fata (Amerre a kegyes sors)* jelmonddal. Szily Kálmán (1838–1924) fizikus, nyelvész, műegyetemi tanár, tudományszervező, az Akadémia főtítkára, majd főkönyvtárnoka címeres ex librisén neve kézírászerűen szerepel. Az irodalompártoló Almási Balogh Pál (1794–1867) pesti főorvos ex librisén Minervafő látható a tudomány és művészet jelvényeivel. Kuun Géza gróf (1837–1905) kultúrpolitikus, magyar nyelvész, filológus, orientalista, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke s alapító tagja címeres könyvjegyet készíttetett, *Mens utinam in caelum nobis im-mota maneret*³⁹ jelmonddal.

Női gyűjtők jóval kevesebbszer fordulnak elő; az egyik legismertebb Radák Istvánné Rhédey Klára grófnő (1807–1867), akinek gazdag könyvtárát Erdélyben sokan olvasták. Ex librisei egyszerűek: kétsoros feliratok, keretben. Wass Ottilia grófnő (1832–1917), az Erdélyi Múzeum jótévője, gyarapítója, fordítással is foglalkozott, pl. Liszt Ferenc Chopinról szóló francia nyelvű könyvét ültette át magyarra. Címeres ex librise ismert.

A nagyobb közgyűjtemények gyarapodásának egyik módja magánszemélyek könyvtárának „beolvasztása”. Az ajándékozás vagy a vétel tényének rögzítését, a proveniencia megjelölését a kötetbe ragasztott *adomány (ajándékozási)*, illetve

emlék ex librisek szolgálják, latin nyelvű könyvjegyeken *ex dono, ex legato* szerkezetben. Egy részüket az adományozó, más részüket az adományt befogadó könyvtár készíteti. Némelykor részletes adatokat közölnek az ajándékozóról, máskor viszont csak a nevét örökítik az utókorra. Már a régi magyar *ex librisek* között is fellelhetők adományozási, illetve emlékkönyvjegyek.⁴⁰ A tudós emberek közül Schedel (Toldy) Ferenc (1805–1875) irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár, a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója ajándékozási *ex librise*n a következő szöveg olvasható: *Schedel Ferenc egyetemi tanár ajándékából*. Kuriózumnak számít Kossuth Lajos (1802–1894), Magyarország kormányzója az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető *ex librise*, amelyen lombkoszorús, fektetett ovális keretben a *Kossuth Lajos könyvtára* felirat, és az 1894-es évszám olvasható. Valószínűleg a nemzeti könyvtár készítette, amikor 1894-ben, a nagy politikus halála évében felvásárolta a Kossuth könyvtár köteteit.⁴¹ A grafikusról csak az ábra alatti R. A. monogram árulkodik.

A különféle *intézmények, testületek* (könyvtárak, olvasótársaságok, társaskörök, egyletek) számára készült *ex librisek* száma is megnőtt a XIX. században. A század első felében készültek közül a *Marosvásárhelyi Református Kollégium Könyvtára* könyvjegyén a vallási irányultságot hangsúlyozandó angyal szerepel. A *Sárospataki Népiskolai Könyvtár* *ex librise*n szintén angyal látható könyvvel, trombitával, a *Debreceni Református Kollégium* tipografikus könyvjegyén pedig négy soros felirat hirdeti a tulajdonost. A Széchényi István által 1827-ben életre hívott *Pesti Casino* (1830-tól *Nemzeti Casino*) könyvtárának *ex librise* az alapító mellszobrát ábrázolja, könyvet olvasó ifjú alakjával.

A XIX. század második feléből az *Országos Magyar Iparművészeti Múzeum és Iskola Könyvtára* könyvjegyét emelem ki. Papp Henrik rajza után Morelli Gusztáv metszette, virágból nektárt szívó lepkeszárnyas nemtőt ábrázol. A *magyar egyetemi hallgatók jénai könyvtára* 1857-es *ex librise*n a magyar címer látható, leveles ággal. A *Vatikán, a Bibliotheca Leonina magyar osztálya*⁴² könyvjegyén címer szerepel, egyházi jelvényekkel. A XIX. század végére a városok számára készült könyvjegyek is megszorodtak. Ezeknél a legelterjedtebb az illető város címerének ábrázolása.

Az ex libris mint önálló grafikai lap, a műfaj színeváltozása a századfordulótól napjainkig

A századelőn uralkodó új stílusirányzat, a szecesszió – nemzeti kereteket átlépő általános korstílusként – egyrészt különösen inspirálta a kor művészeit, másrészt a magyarországi könyvkiadás fellendülését hozta. Jellemzője a szimbolikus jelentéstartalmú *ex libris*, amelyben a feliratok, szövegközlemények is többségükben a kompozíció szerves részeivé váltak. Gyakoriak az architektúrális díszített tartalmú lapok, az ornamentális *ex librise*n a növényi díszítményekből kialakított keretdísz gyakran figurális ábrázolással társul. A koponya, csontváz, sír az elmúlás, a dekadens életérzés kifejezői, Minerva baglya a tudományt, Amor alakja a szerelmet jelképezi stb.

Bár possessorjelölésre a XIX. századtól egyre több helyen a könnyebben kezelhető, nehezebben eltávolítható, a könyvön kevesebb helyet igénylő *pecsétet* alkal-

mazták, a könyvjegy használata is jellemző maradt, illetve az ex libris eredeti funkciójától elszakadva, a könyvtől eltávolodva fokozatosan önálló grafikai lap-pá, „quasi ex librissé”, „cédula grafikává”, cseretárggyá vált. A gyűjtők érdeklődését elsősorban már a grafikai szempontok irányították. Egyre több kiadói, nyomdai vállalkozás alakult: 1882-ben a gyomai Kner, 1903-ban a békéscsabai Tevan Nyomda, amelyek kiadványai máig keresett példányai a bibliofília kedvelőinek. Mivel a könyvjegyek kivitelükben mind igényesebbek lettek, egyre nagyobb szaktudást, egyre korszerűbb – és változatosabb – technikát követeltek, alkotóikat is növekvő megbecsülés övezte, és a mind értékesebb nyomtatványok immár önálló műként is elismerést nyertek. Ezzel összefüggésben egyre gyakrabban jelent meg a művész neve vagy monogramja, aláírása a lapokon, és jellemzőek lettek a nagyalakú ex librisek, amelyek eredeti szerepkörüktől megfosztva többnyire egy-egy szép albumba kerültek. Ez főbb vonalakban a „modern ex libris” kialakulásának útja.

A műfaj e másodvirágzását kiállítások, pályázatok, katalógusok, kiadványok megjelenése kísérte. Megalakultak a gyűjtők első szervezetei, nemzetközi és hazai szinten is. A sort az angliai Ex-libris Society nyitotta meg 1890-ben, majd 1891-ben Németországban, 1893-ban Franciaországban, 1903-ban Ausztriában is megalakultak az első ex libris egyesületek. Hazánkban 1909-ben a Siklóssy László vezette Szent György Céh grafikai szakosztálya vállalta magára az ex libris egyesület funkcióját, olyan jeles alkotókkal, mint Nagy Sándor, Kozma Lajos, Sassy Attila, Rozsnyay Kálmán. 1903-ban megrendezték az első magyar ex libris kiállítást az Iparművészeti Múzeumban, Czakó Elemér szervezésében⁴³. A kiállítás célja főképp a magyar vonatkozású ex librisek bemutatása volt: „...mindenek előtt arra törekedtünk, hogy kiállítás céljából összegyűjtsük s e tekintetben úttörő munkát végeztünk, mind azt, a mi e téren hazánkban régente készült, megmutassuk közösségünknek, hogy a nemzeti szellem mikor nyilatkozott meg e munkákban legelőször s mily alakban, s mintegy föléleszszük a rég elfeledett műgyakorlatot a most élő magyar művészek érdekében”.⁴⁴ A kiállítás 772 ex librist vagy hozzá tartozó műlapot és vele díszített könyvet foglalt magában (köztük régi magyar, modern és külföldi ex libriseket). Ehhez járult az esztergomi főegyházmegeyi könyvtár 300-nál több darabból álló külön kiállítása⁴⁵.

A kiállításához hozzájárulók a századelő legfőbb gyűjtői közé tartoztak: Leininger-Westerburg Károly, Varjú Elemér, Coudenhove-Brunner grófnő, Török Kornél, Elischer Gyula adta be anyagát.⁴⁶ Az intézmények közül a Magyar Nemzeti Múzeum, az Egyetemi Könyvtár, Kecskemét város levéltára és a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár szerepelt a kiállítók közt.

Az ex libris szervezett gyűjtését segítette az első magyar ex libris-egyesület, a Szent-György-Czéh Magyar Amatőrök és Gyűjtők Egyesülete (1909), ennek vezetősége olyan neves személyeket tudhatott soraiban, mint az elnöki tisztet betöltő ifj. gróf Andrassy Gyula, a társelnök Bárczy István (egy időben Budapest főpolgármestere), az alelnökök közt Alpár Ignác, gróf Apponyi Sándor, gróf Batthyány Gyula, gróf Szapáry László, gróf Teleki Sándor.⁴⁷ Ez az egyesület – a névsorból is látható – még magán viselte a XIX. század jegyeit, amikor az ex libris-gyűjtés a társadalom felső rétegének, különösképp az arisztokráciának a kedvelt időtöltése volt. Az 1920–1930-as években a műfaj fellendülésének lehetünk tanúi. A MEGE-t, a Magyar Exlibris és Grafikagyűjtők Egyesületét 1932-ben hívta életre Nagy Jó-

zsef, Arady Kálmán és Pinterits Tibor. Folyóiratot is megjelentettek *Kisgrafika* (1937–1944) címmel. Az országban több helyi szervezet is létrejött. Az 1935-ben Debrecenben megalakuló, és 1949-ig működő Ajtósi Dürer Céh már polgári egyesület volt. A korszak neves grafikusai közt Fery Antal, Drahos István, Nagy Árpád kezdte ekkor pályáját. Munkásságukban a realista, naturalista, akadémikus, népies irány egyaránt megfigyelhető.

A második világháború okozta megtorpanás után 1959-től, a Kisgrafika Barátok Köre megalakulásától újabb, immár napjainkig nyomon követhető fejlődés tapasztalható. 1962-től ismét megjelenik a *Kisgrafika* című folyóirat. Az 1960-as évektől a magyarok már intézményi szinten is részt vesznek az 1953-tól rendezett nemzetközi ex-libris kongresszusokon. Az ex libris-szervezetek nemzetközi összefogására a Hamburgban tartott XI. nemzetközi találkozón, 1966-ban megalakult az Ex libris Egyesületek Nemzetközi Szervezete, a FISAE (Fédération Internationale des Sociétés d'Amateurs d'Exlibris), amely szervezethez a magyar egyesület azonnal csatlakozott. Grafikusaink közül az 1960–1970-es években világhírnévre tettek szert a már említett Fery Antal és Drahos István mellett Bordás Ferenc, Kopasz Márta, Várkonyi Károly. A fiatalabb nemzedék tagjai közül az 1980-as évektől külföldi pályázatokon való sikeres szereplésükkel hívták fel magukra a figyelmet Bagarus Zoltán, Bakacsi Lajos, Józsa János, König Róbert, Köhegyi Gyula, Nagy László Lázár, Ürmös Péter, Vén Zoltán és mások.

A gyűjtők közt kis számban, de még megtalálhatjuk az *arisztokrácia* tagjait, pl. Batthyány-Strattmann család ex librise (1915 után), *Fidelitate et charitate (Hűséggel és szeretettel)* jelmonddal⁴⁸, a Bánffy család grófi ágának ex librise (1900–1930 körülről)⁴⁹.

A polgári értelmiségi gyűjtők körében az ügyvédek, jogászok közül kiemelkedően sok ex librist készíttettek, és egyúttal a magyar ex libris-élet megszervezésében is meghatározó szerepet töltöttek be: Siklóssy László (1881–1951) neves Budapest-kutató, 1909-től a Szent György Céh igazgatója; Réthy István (1909–1988) a debreceni Ajtósi Dürer Céh, majd a Kisgrafika Barátok Köre egyik alapító tagja, titkára; Galambos Ferenc (1910–1988) jogtanácsos, szintén a KBK egyik alapítója, a *Kisgrafika Értesítő* szerkesztője, irodalomtörténész, bibliográfus; Semsey Andor (1917–1986) jogász, a KBK egyik vezetője, a *Kisgrafika* folyóirat szerkesztője, neves művészeti szakíró, ex libris-gyűjtő. Lustig István (1903–1944) szegedi ügyvéd, a budapesti MEGE és a debreceni Ajtósi Dürer Céh tagja, akinek gazdag gyűjteményét Soó Rezső vásárolta meg. Katona Gábor (1906–1998) esztergomi ügyvéd, hosszú időn át a KBK elnökségi tagja, a „magyar ex libris-gyűjtők doyenje”⁵⁰. Krier Rudolf (1910–2000) jogász, a KBK szegedi csoportjának titkára.

Sokak számára ismert Szij Rezső (1915–2006) református lelkész, könyvtáros, könyvkiadó könyvjegygyűjtői és ex librisekkel kapcsolatos szakírói tevékenysége. Művészeti íróként több monográfiát szerkesztett azokról a művészekről, akikkel kapcsolatba került (Mata János, Reich Károly, Xantus Gyula stb.). Szigeti István (1906–1981) neves budapesti érem-, kispasztikagyűjtő, a Kisgrafika Barátok Egyesületének egyik alapító tagja kiemelkedő ex libris-gyűjteményt is létrehozott. Gyűjteményei összekapcsolását jelentette a numizmatikai téma könyvjegyeken való szerepeltetése. Tevékenysége azért is jelentős, mert megrendeléseivel elindítója volt a neves személyeknek emléket állító, „in memoriam” feliratú, portrés ex libriseknek.

Az orvosok közül Arady Kálmán (1893–1964) művészettörténész, a Magyar Exlibris Gyűjtők és Grafikabarátok Egyesületének megalapítójának neve emelhető ki, mint aki nagy gyűjtemény, az Országos Széchényi Könyvtár ex libris anyagának alapját vetette meg⁵¹. Berei Soó Rezső (1903–1980) botanikus professzor különösen sokat tett a hazai ex libris-élet fellendítése, a műfaj propagálása terén. Ő alapozta meg az Iparművészeti Múzeum közel hetvenezres ex libris-gyűjteményét, kb. hatvanezer darabot számláló ajándékával, kb. tízezer magyar, és ötven ezer külföldi grafikus alkotta, nemzetek szerint rendezett könyvjeggyel.⁵² Számos, saját nevére szóló ex libris készíttetésével a művészeket is pártfogolta. A lengyelországi Tarnówa elszármazott Lippóczy Norbert (1902–1996) gazdamérnök nevéhez fűződik a Magyar Mezőgazdasági Múzeum ex libris kollekciójának megalapozása.

Magyar írók, művészek és tudósok ex librisei (Az OSZK 1964-es kiállítása)

Az Országos Széchényi Könyvtárban 1964-ben rendezett *Magyar írók, művészek és tudósok ex librisei* című kiállítás, illetve ennek katalógusa⁵³ áttekinthető képet nyújt a XVIII. századtól a XX. század második feléig élt könyvjegy-tulajdonosok, írók, művészek és tudósok ex libriseiről. E személyek ismert emberek, akik – bár többségük nem rendelkezett nagyobb kiterjedésű ex libris-gyűjteménnyel – könyvgyűjteményük jelölésére, vagy csak önálló grafikai lapként készíttettek néhány jellemző könyvjegyet.

A szépirok közül Amade László (1703–1764), Babits Mihály (1883–1941), Berda József (1902–1966), Harsányi Kálmán (1876–1929), Endrődi Sándor (1850–1920), Guzmics Izidor (1786–1939), Kiss József (1843–1921), Mécs László (1895–1978), Radnóti Miklós (1909–1944), Sinka István (1897–1969), Szabolcska Mihály (1862–1930) költőket; Ágai Béla (1870–1944), Bálint György (1906–1942), Bródy Sándor (1863–1924), Csathó Kálmán (1881–1964), Hevesi Sándor (1873–1939), Kaffka Margit (1880–1918), Móricz Zsigmond (1879–1942), Passuth László (1910–1979), Surányi Miklós (1882–1936), Szabó Dezső (1879–1945), Szabó Magda (1917–2007), Széchenyi Zsigmond (1898–1967), Szondy György (1889–1961) írókat emelhetjük ki. A számukra ex libriseket készítőkhöz közt találkozzhatunk Barta Endre, Basch Árpád, Bottlik Tibor, Buday György, Fery Antal, Gara Arnold, Haranghy Jenő, Harsányi Kálmán, Kozma Lajos, Mata János, Menyhárt József, Nagy Sándor József, Nikelszky Géza, Rozsnyay Kálmán, Sassy Attila, Tichy Kálmán, Vadász Endre grafikusok nevével. Az ex librisek ikonológiáját tekintve a könyvjegyeken gyakoriak a tulajdonosra, foglalkozására, írói világára való utalások. A Babits Mihály számára alkotott pecsétszerű ex librisen egy vázában virágcsokor látható (grafika: Kozma Lajos). Kaffka Margit könyvjegye a kifolyt tintával, a nyitott füzettel az író nő foglalkozására utal (grafika: Sassy Attila). Az íróként a népi, paraszti világ bemutatására törekvő Móricz Zsigmond nevére készített ex librisek a falusi életképpel, a vaddisznóval felidéznek műveinek sajátos világát (grafika: Nikelszky Géza). Szabó Dezső ex librisen portréja szerepel, a Petőfi-epigon Szabolcska Mihályén pedig a rónaságon szavaló költő alakja látható (grafika: Nikelszky Géza).

A tudósok közt felvonultatott jogtudósok, történészek, filozófusok, művészeti írók, etnográfusok, geográfusok, orvosok, meteorológusok, kémikusok, botanikusok, szociológusok, nyelvészek, pedagógusok tovább bővítik a possessorok körét. Köztük olyan jeles könyvjegytulajdonosokkal, mint Gombocz Zoltán (1877–1935) és Gragger Róbert (1887–1926) nyelvészek, Ady Lajos (1881–1940), Császár Elemér (1874–1940), Hankiss János (1893–1959), Jancsó Elemér (1905–1971), Juhász Géza (1894–1968), Király György (1887–1922), Tolnai Gábor (1910–1990), Zolnai Béla (1890–1969) irodalomtörténészek, Gulyás Pál (1881–1963), Kozocsa Sándor (1904–1991), Kőhalmi Béla (1884–1970) bibliográfusok, Gyalui Farkas (1866–1952) és Nyireő István (1893–1977) könyvtárosok, Domanovszky Sándor (1877–1955) és Schönherr Gyula (1864–1908) művelődéstörténészek, Dornay Béla (1887–1965) helytörténész, múzeumalapító, Jászi Oszkár (1875–1957) szociológus, Ortutay Gyula (1910–1978) művelődéspolitikus, etnográfus, Csatkai Endre (1896–1970) és Lyka Károly (1869–1965) művészettörténészek. Több tudós könyvjegyén feltűnik foglalkozásának jellemző attribútuma. Császár Elemér irodalomtörténész, a XVIII–XIX. századi magyar irodalom kutatója, egyetemi tanár könyvjegyén középkori kódexmásoló műhely látható, tollat hegyező szerzetessel. Domanovszky Sándor történész számára Helbing Ferenc alkotott könyvjegyet, amely Hamlet alakjának ábrázolásával a töprengő, tépelődő elmét jeleníti meg, továbbá az európai kultúra alapművének számító Shakespeare-tragédia felidézésével a világirodalommal teremt kapcsolatot. Lyka Károly művészettörténész, kritikus, festő, a *Művészet* (1902) című lap megalapítója és 1918-ig szerkesztője több művésszel is készíttetett magának ex librist. Haranghy Jenő 1934-ben Lyka számára alkotott rézkarc ex librisén nyitott könyvet magasra tartó férfi akt látható, a háttérben festményekkel, íróttal. Gáborjáni Szabó Kálmán fametszetű könyvjegye szívet tartó nőalakot ábrázol, népviseletben. Nagy Sándor szecessziós ornamentikájú klisényomatán Lyka személyére reflektálón egy ifjú látható, festőfigurával a kezében. A természettudósok közül Bay Zoltán (1900–1992) fizikus, Milleker Rezső (1887–1945) földrajztudós, Réthly Antal (1879–1975) szeizmológus, meteorológus, Verzár Frigyes (1886–1979) fiziológus, Sebestyén Gyula (1887–1954) és Verebély Tibor (1875–1941) sebészorvosok nevei fémjelzik az ex libris készíttetés széles társadalmi kiterjedtségét. Arany Sándor (1899–1984) talajvegyész és Buzágh Aladár (1895–1962) kémikus könyvjegyén foglalkozásukra utalóan kísérleti eszközök, lombikok láthatók.

A művészek részére készített ex librisek possessorai közt találhatunk zeneszerzőket: Bartók Béla (1881–1945), Kodály Zoltán (1882–1967); énekeseket: Török Erzsébet (1912–1973); színészeket: Bajor Gizi (1893–1951), Harsányi Rezső (1886–1971); könyvművészeket, tipográfusokat: Kner Imre (1890–1944), Kner Albert (1899–1976); építészeket: Petrik Albert (1877–1916), Thoroczkai Wigand Ede (1870–1945); festőket–grafikusokat: Benczúr Gyula (1844–1920), Bíró Mihály (1886–1948), Conrad Gyula (1877–1959), Drahos István (1895–1968), Éder Gyula (1875–1945), Fery Antal (1908–1994), Haranghy Jenő (1894–1948); szobrászt: Telcs Ede (1872–1948). A grafikusművészek gyakran saját maguk számára készítenek ex librist, ezek az ún. ipse fecit lapok. Ide sorolhatók pl. Kozma Lajos (1884–1948), Toroczkai Oszvald (1884–1951), Vadász Endre (1901–1944) saját névre szóló könyvjegyei.

Ex librisek a Nemzeti Könyvtárban: Diskay Lenke hagyatéka (tematikus kiállítás, 2009)

Az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtára 1997-ben kapta ajándékba Diskay Lenke (1924–1980) grafikusművész teljes hagyatékát, amely 17 361 darab ex librist, illetve ezek dúcait, a művésznő érmeit, kiállítási katalógusait és kisgrafikáit tartalmazza. Ezek rendszerezését, katalogizálását jelen tanulmány szerzője végezte. Diskay Lenke alkotásai közt számos, ismert költőnk–írónk nevére készített ex libris szerepel: Berkesi András (1919–1997), Bisztray Ádám (1935–1998), Bulla Károly (1946–), Csoóri Sándor (1930–), Fodor András (1929–1997), Gulyás Mihály (1929–2003), Hernádi Gyula (1926–2005), Illyés Gyula (1902–1983), Jékely Zoltán (1913–1982), Juhász Ferenc (1928–), Kisfaludy Sándor (1772–1844), Kormos István (1923–1977), Rab Zsuzsa (1926–1998), Sánta Ferenc (1927–2008), Simon István (1926–1975), Takács Imre (1926–2000), Takáts Gyula (1911–2008), Tüskés Tibor (1930–2009), Vas István (1910–1991), Weöres Sándor (1913–1989), többségükben az írói–költői világukat idéző ábrával. Diskay Lenke neves zeneszerzők, énekesek, képzőművészek, szakírók, ex librisgyűjtők számára is alkotott ex librist, köztük Bartók Béla (1881–1945) zeneszerző, zongoraművész, Székely Mihály (1901–1963) operaénekes, Borsos Miklós (1906–1990) szobrász, grafikus, Koffán Károly (1909–1985) és Kondor Béla (1931–1972) festő, grafikus, Bélley Pál (1925–1976) bibliográfus, könyvtáros, Ebergényi Tibor (1912–1987), a Heves Megyei Könyvtár igazgatója, neves gyűjtő részére. De találkozhatunk a korábban már említett Soó Rezső botanikus, Lippóczy Norbert gazdamérnök, borász nevével is. Diskay Lenke ex libriseinek tematikus bemutatására rendezett *Ex librisek a Nemzeti Könyvtárban: Diskay Lenke hagyatéka* című kiállítás 2009 első felében volt megtekinthető az OSZK-ban; jelenleg pedig virtuális formában érhető el a könyvtár honlapján (www.oszk.hu).

Irodalmi kalandozások az ex librisek világában (A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár kiállítása, 2011)

Tanulmányomat egy, a közelmúltban, 2011. április 1-jén a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Békásmegyeri Könyvtárában *Irodalmi kalandozások az ex librisek világában* címmel nyílt kiállításról írt reflexiókkal zárom, amely kiállítás összeállításában magam is részt vettem, és megnyitására felkérést kaptam. A tárlat címében is jelzetten az irodalom és az ex libris műfaj összefonódására fókuszál. A kiállított 19 tablón szereplő 135 alkotás, a Kisgrafika Barátok Köre archívumából válogatott kisgrafikák alkotói közt kisgrafika életünk olyan jelentős, részben még élő, részben már elhunyt művészei szerepelnek, mint Andruskó Károly, Baász Imre, Bagarus Zoltán, Bakacsi Lajos, Bordás Ferenc, Budai Tibor, Csiby Mihály, Dinnyés Ferenc, Drahos István, Fery Antal, Gácsi Mihály, Józsa János, Kékesi László, Keresztes Dóra, Kertes-Kollmann Jenő, Kopasz Márta, König Róbert, Kőhegyi Gyula, Menyhárt József, Moskál Tibor, Müller Árpád, Nagy Arisztid, Nagy László Lázár, Perei Zoltán, Sajtos Gyula, Sós Zsigmond, Stettner Béla, Ürmös Péter, Varga Péter András, Várkonyi Károly, Vén Zoltán, Vince László és Xantus Géza. Az eltérő szemléletű és témájú képeket összekapcsolja az irodalomra, ismert íróinkra–köl-

tőinkre, illetve műveikre való reflektálás. A kiállított művek révén az irodalom és a mű, a megjelenített ábra és az alkotó dialogikus viszonyában mi, nézők is helyet kapunk. Nyomon követhetjük a gondolat útját a képben, kereshetjük az összefüggéseket, amelyek a képeket összefűzik. Időutazást tehetünk, visszapillanthatunk irodalmi életünk nevezetes fordulópontjaira, tanúi lehetünk múlt és jelen, személyek, korszakok, művek közti kapcsolódásoknak, realitás és fantasztikum keveredésének. A biblikus–mitikus időktől napjainkig számos irodalmi irányzat, tematikai csoport, hazai és külföldi vonatkozás szerepeltetésével a tárlat gazdag művelődéstörténeti körképet nyújt. A Biblia, a vallás világa (Jónás, az irgalmas szamaritánus története, a Jelenések könyve, Szent István, Szent Ferenc alakja stb.) mellett a halál, az elmúlás, a szerelem, a szabadság-rabság témaköre olyan híres alkotásokkal idéződik fel, mint Goethe *Wertherje*, Bulgakov *Mester és Margaritája*, Csokonai Vitéz Mihály *A reményhez*, Vörösmarty Mihály *Gondolatok a könyvtárban*, Petőfi Sándor *A négyökrös szekér*, Áprily Lajos *Vadlúd voltam* című műve. Emellett portrékon láthatjuk Arany János, Babits Mihály, József Attila, Mühlbeck Károly, Radnóti Miklós, Sík Sándor, Szabó Dezső, Váci Mihály, az olasz Dante, az angol Milton személyét. A portré ex libriseken belül külön csoportot képeznek a Szegedi Pantheon sorozat darabjai Krier Rudolf nevére, ezek Szeged hírességeit mutatják be. Fery Antal több ex librise sorolható ide, ezek közül a tárlaton is látható Cserzy Mihály (1865–1925), az öreg Szeged krónikása mellett Dugonics András (1740–1818) piarista szerzetes, az *Etelka* című regény írójának arcképe. A kiállításon szereplő alkotások közül a legújabb lap a Rákóczi-szabadságharc leverésének 300. évfordulója alkalmából e tanulmány szerzője nevére készített, II. Rákóczi Ferencet bemutató portrés ex libris volt, Kőhegyi Gyula munkája.

Zárszó

Varjú Elemérnek a tanulmányom bevezetőjében felvetett, az ex libris-gyűjtés, kiállítások hasznára vonatkozó gondolataira reflektálva: egyrészt az ex libris gyűjtése, a műfajt népszerűsítő kiállítások, katalógusok, egyesületek, kongresszusok, a könyvészeti és művészettörténeti, művelődéstörténeti kutatások mind újabb és újabb aspektusból világítják meg a könyvjegy műfaját, tágabb körű értelmet és funkciót adva e grafikai lapoknak. Másrészt újabb bizonyítékait szolgáltatják a műfaj életképességének, tematikai és technikai sokrétűségének. A tanulmányban is bemutatott possessorok széles köre igazolja az ex libris iránti igény folyamatos meglétét a XVI. századtól kezdve napjainkig. Könyvjegyünk értékek őrzői, a múlt tanúi, a kulturális emlékezet részei. Képesek tükrözni a korstílust, a művészt, a rá jellemző technikát, illetve a megrendelőt és az ő attribútumait, foglalkozását, hobbját. Betekintést adnak történelmünk jeles napjaiba, eseményeibe, portrékon követhetjük nyomon művelődéstörténetünk kiválóságait. Ezért fontos az ex librisek gyűjtése és készíttetése, valamint művészeti vonatkozásaik mellett a gyűjtők, könyvjegytulajdonosok oldaláról való minél behatóbb vizsgálata. A műfaj életben tartása mindamellett nemcsak a grafikusok, hanem legalább annyira a gyűjtők, a megrendelők felelőssége is. A készíttetők a grafikai lapok inspirációs forrásaiként bizonyos értelemben társzerzővé emelkednek. Clairvaux-i Szt. Bernát szavai az ex libris-gyűjtők számára is megszívlelendők: „*Gyűjteni, hogy tanuljunk: okosság, / Gyűjteni, hogy tanítsunk: szeretet.*”

JEGYZETEK

- 1 Varjú Elemér: Magyar könyvgyűjtők ex librisei. = Magyar Könyvszemle, 1895. 3. sz. 194–195. p.
- 2 Varjú Elemér: Az Iparművészeti Múzeum ex-libris kiállítása (első közlemény). = Magyar Könyvszemle, 1903. júl.–szept. 235–236. p.
- 3 Az Országos Iparművészeti Múzeum ex libris kiállításának katalógusa. Szerk. Czákó Elemér, Bp., 1903. 8. p.
- 4 Uo., 3–4. p.
- 5 Siklóssy László: A Gyűjtő, Le collectionneur, különszám, Bp., Szent György Céh, 1913. 6. p.
- 6 Az Országos Iparművészeti Múzeum ..., 9. p.
- 7 Gyűjtők és gyűjtemények. A Nemzeti Könyvtár gyűjteményes kincsei és történetük. Szerk. Boka László, Ferenczyné Wendelin Lidia. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Kossuth Kiadó, 2009.
- 8 Kelecsényi Gábor: Múltunk neves könyvgyűjtői. Bp., Gondolat, 1988.; Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700. Nemzetközi vándorkiállítás, katalógus, Bp., OSZK, 2005–2007.
- 9 Deé Nagy Anikó: A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei. Bp., Balassi Kiadó, Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2001. 22. p.
- 10 Szőlő és bor az ex libriseken, Winorośl i wino w exlibrisie, La vigne et le vin dans l'ex libris, szerk. Lippóczy Norbert. Bp., Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1970. 3. p.
- 11 Ex libris kiállítások. = Kisgrafika Értesítő, 1970. dec., 733. p.
- 12 Az Országos Iparművészeti Múzeum ..., és Régi magyar ex librisek 1521–1900. leíró katalógus. Összeáll. Nyireő István. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1970. – A továbbiakban bemutatott XVI–XIX. századi ex libris tulajdonosok, gyűjtők fő forrása e két katalógus anyaga.
- 13 Sándor Dörnyei: Zur Geschichte des ungarischen Exlibris im 16. Jahrhundert, In Armarium Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976. 127–134. p.
- 14 Régi magyar ex librisek 1521–1900 ..., 12. p.
- 15 Régi magyar ex librisek 1521–1900 ..., 13. p.; Borsa Gedeon: Mikor és hol készült a bártfai ex libris? = Kisgrafika Értesítő, 1967. szept. 381. p.
- 16 Dr. Semsey Andor: A magyar ex libris történetének első két százada. = Kisgrafika Értesítő, 1975. 1. sz. 6. p.
- 17 Madas Edit–Monok István: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig. Bp., Balassi Kiadó, 2003. 143–145. p.
- 18 In quo me propria signatum videris arte/ Ex libris illum noveris esse meis. In: Siklóssy László: A Gyűjtő ..., 15. p.
- 19 Kollányi Ferencz: Könyvek a XVI. és XVII. századbeli főpapi hagyatékokban. = Magyar Könyvszemle, 1895. 3. sz. 217. p.
- 20 Hausner Gábor–Monok István–Orlovsky Géza: A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Bp., Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991. <http://www.eruditio.hu/zrinyi3d/bz/zrinyi.html> (2011. ápr. 14.)
- 21 Deé Nagy, i. m., 19. p.
- 22 Deé Nagy, i. m., 20. p.
- 23 Varjú: Az Iparművészeti ... (első közl.)..., 241. p.
- 24 A falinaptáron a következő kanonokok ex librisei szerepelnek: Perényi Imre, Csáki Miklós, Perényi Károly, Rudnay Sándor, Ritzinger György, Stiptics Ferencz, Keller György, Ürményi Péter, Alagovich Sándor, Bélik József, Vrana István, Beznák Pál, Gosztonyi István, Szalay József, Krammer Ferenc, Rauscher Miklós, Tarkó Béla, Benyovszky János, Schwarzenberg Ernő József hg., Prickel János, Koválik János, Talabér Boldizsár. In: Varjú: Az Iparművészeti ... (első közl.)..., 246. p.
- 25 Ezt az ex librist Varjú Elemér méltatja, és méltó párjának Zadányi Vitéz János az 1903-as kiállítás után előkerült arcképes ex librisét tartja, amelyet maga a tulajdonos metszett. In: Varjú: Az Iparművészeti ... (első közl.) ..., 245–246. p.

- 26 A magyar Nemzeti Könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár jogilag 1802. november 25-én alapította gróf Széchényi Ferenc. Akkor az alapító ezt Bibliotheca Regnicolaris-nak nevezte, vagyis a Szent Korona országaiban (az alapítás pillanatában: Magyarországon, Horvátországban és Erdélyben) lakók nemzeti könyvtárának. A magyar Nemzeti Múzeum és annak a könyvtára is 1808-tól 1949-ig egyetlen jogi személy volt. In: Monok István: Széchényi Ferenc könyvtáralapítása. = Könyvtári Figyelő, 2002. 4. sz. 643–652. p.
- 27 Római veterán romantikus környezetben, a kisméretű Széchényi-címer előtt áll, a felirat: Ex Bibl. Com. Franc. Széchényi. In: Régi magyar ex librisek 1521–1900. ..., 30. p.
- 28 Deé Nagy, i. m., 5. p.
- 29 A könyvjegy részletes leírását ld. Varjú Elemér: Magyar könyvgyűjtők ex librisei ..., 198. p.
- 30 A Batthyány család címerét Batthyány Boldizsár kapta Mátyás királytól.
- 31 Deé Nagy, i. m., 51. p.
- 32 Nevét viseli XVI. századi nyelvemlékünk, a Ráskai Lea által másolt Cornides-kódex.
- 33 A nyilvános könyvtárak kialakulása kérdésében, fogalmi és időbeli behatárolása terén a szakirodalomban sok polémia olvasható, de Klimó György pécsi gyűjteményének 1774-es megnyitása korszakhatárnak tekinthető hazánkban. In: Madas–Monok: A könyvkultúra ..., 116. p.
- 34 Ennek keletkezési évről a fennmaradt példányok nem adnak pontos felvilágosítást, egyiken 17...(!) szerepel, a másikon ez 1732-re, illetve 1781-re lett kiegészítve.
- 35 Régi magyar ex librisek 1521–1900 ..., 20. p.
- 36 Az Iparművészeti Múzeum 1903-as kiállításán háromféle ex librissel szerepelt. In: Varjú Elemér: Az Iparművészeti Múzeum ex libris-kiállítása (második közlemény). = Magyar Könyvszemle, 1903. okt.–dec., 4. füzet, 393. p.
- 37 Hidvégi Mikó Imre jelmondata és könyvtára. <http://mek.niif.hu/03200/03250/html/vita31.htm> (2011. ápr. 14.)
- 38 Varjú Elemér: Magyar könyvgyűjtők ..., 204. p.
- 39 J. Sambucus (Zsámboky János): Emblemata, Antwerp, Christophe Plantin, 1564, 84. p.; „Mens...immota manet” (Az elme sziklaszilárd marad), Vergilius: Aeneas, IV. fejezet, 448–449. sor. In: Vergilius összes művei. Bp., Magyar Helikon Kiadó, 1967.
- 40 Arady Kálmán: Régi magyar emlékezlirisek. = Magyar Könyvszemle, 1962. 1. sz. 59–66. p.
- 41 Horváth Hilda: Magyar ex librisek 1525–1985. Magyar Bibliofil Társaság, Bp. 1985. 11. p. és Király Zoltán: Kossuth Lajos és kortársai magyar ex librisek tükrében. = Kisgrafika, 2002. 3. sz. 4. p.
- 42 Hornig Károly veszprémi püspök és társai alapítása. In: Régi magyar ex librisek 1521–1900..., 42. p.
- 43 Erről ld. Az Országos Iparművészeti Múzeum ex libris kiállításának katalógusa. Szerk. Czákó Elemér, Bp. 1903.
- 44 Uo., 5. p.
- 45 Varjú: Az Iparművészeti ... (első közl.) ..., 239. p.
- 46 Az Országos Iparművészeti Múzeum..., 6. p.
- 47 Kecskés Katalin: A magyar ex libris-művészet. = Magyar Könyvszemle, 1997. 4. sz. 379. p.
- 48 A datálás alapja: a Batthyány család „Fidelitate et fortitudine” jelmondatát Batthyány-Strattmann László változtatta meg („Fidelitate et charitate”) 1915-ben. OSZK RNYT Exl. 47.
- 49 Bánffy György, Bánffy Dénes XVIII. századi ex librisének feliratokban különböző másolata. OSZK RNYT Exl. 51.
- 50 Szászné Gasztonyi Mária: Dr. Katona Gábor, magyar ex libris-gyűjtők doyenje. = Kisgrafika, 1997. különszám, 7. p.
- 51 Az Országos Széchényi Könyvtár 1968–1969. évi működése. In: OSZK Évkönyv 1968–1969-ben, Bp., 1969. 11–13. p.
- 52 Weiner Mihályné: Az Iparművészeti Múzeum ex libris gyűjteménye. = Kisgrafika, 1974. 2. sz. 15–18. p.
- 53 Magyar írók, művészek és tudósok ex librisei. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Kisgrafika Barátok Köre, 1964.